

2. ZÁKLADNÍ PROBLÉMY PŘEŽITÍ SPOLEČNOSTI

2. 1. PROBLÉM PŘEŽITÍ V PROSTŘEDÍ
2. 2. PROBLÉM LEGITIMACE SOCIÁLNÍCH NEROVNOSTÍ
2. 3. PROBLÉM ORIENTACE VE SVĚTĚ
2. 4. PROBLÉM SOCIALIZACE A SOCIÁLNÍ KONTROLY
2. 5. POJEM MODERNIZACE A JEJÍ RIZIKA

Každá společnost, má-li vůbec přetrvávat, reprodukovat se v čase, musí být schopna kontinuálně řešit řadu existenčních problémů. Společnosti tradiční a společnost moderní řeší tyto problémy značně odlišně. Koncem 20. století pominulo již nadšení nad tím, jak se s problémy přežití moderní společnost vyrovnává. Hovoří-li se o společnosti post-moderní, je v tom obsažen kritický odstup vůči nadšení z pokroku, které bylo sdíleno 18. i 19. stoletím. Prosazuje se vědomí, že tradiční i moderní řešení problému přežití má vedle sledovaných důsledků též vedlejší nežádoucí důsledky, které šance společnosti na stabilitu silně problematizují.

Základním problémem společnosti je otázka pouhého biologického přežití v prostředí, tedy otázka regulace vztahů s přírodou. Je příznačné, že sociologie konstituovaná v průběhu 19. století tuto otázku opomíjela a paradoxně považovala za hlavní cíl svého snažení možnost nastolení kontroly lidí nad společností, která by byla stejně úspěšná jako jejich kontrola přírody. Dnešní stav přírody může sociology jediné naplnit uspokojením z toho, že sen zakladatelů jejich disciplíny se nesplnil. Spíše než o ovládnutí společnosti musí sociologii jít o její pochopení.

Jiným typem problémů, jež musí řešit naprosto každá společnost, je problém sociálních nerovností a jejich přijatelného odůvodnění (legitimace). Společnosti se neocitají v krizi, jsou-li uvnitř nerovně uspořádány. Krize propukají teprve tehdy, ztratí-li existující nerovnosti věrohodné a přijatelné vysvětlení. Feudalismus a socialismus ztroskotaly právě na tomto problému. Kapitalismus ho dosud řeší za cenu kompenzačního masového konzumu, který stále více ohrožuje uspokojivé řešení problému číslo jedna.

Otázka výkladu světa a orientace v něm je jen zdánlivě druhořadá. Sociologie vznikla v době velké dezorientace a po několika neúspěšných pokusech rezignovala na snahu objasnit, kam vlastně společnost spěje. Současná doba je stále vedena zcela nezodpovědným heslem „strategie urychlení“. Čím jsou politikové a vědci neschopnější stanovit cílové hodnoty vývoje, tím více se „strategie urychlení neznámo kam“ stupňuje. Po Comtovi a Marxovi již sociologie nemá ambice vypracovat nové vědecké náboženství. Omezuje se v tomto bodě pouze na komentář, jehož nestrannost je však stále těžší dodržovat.

Konečně problém socializace spočívá v tom, předávat existující hodnoty novým generacím, a tak zajistit kulturní reprodukci společnosti. Tento problém úzce souvisí s otázkou předchozí, neboť předpokládá, že je co předávat. Zpochybnění všech hodnot tradičních kultur bylo natolik úspěšné, že to brání vyvinutí nového hodnotového systému. Kritické myš-

lení, tento triumf moderní společnosti, se v této souvislosti projevuje jako její výrazný handicap. Konkurence v oblasti výroby vede k vítězství kvalitního zboží. Konkurence v oblasti výkladu světa vede ke znehodnocení výkladů všech, ke ztrátě jejich kvality. Tržní představa pokroku, jejíž podstatou je právě konkurenční střetávání, tak v této souvislosti naráží na své meze.

2. 1. PROBLÉM PŘEŽITÍ V PROSTŘEDÍ

Problém prostého biologického přežití v přírodním prostředí je elementárním předpokladem existence každé společnosti. Řešení tohoto problému předpokládá uspokojivě regulovat rovnováhu mezi člověkem a přírodou. Vývoj lidské kultury lze sledovat jako proces postupného vymaňování z bezprostředního tlaku přírodních sil. Cenou za tento krok je, že člověk se stále více dostává do závislosti na sociálních a kulturních mechanismech, které mu umožní udržovat distanci vůči tlakům přírody.

Kulturní způsob přežití v prostředí, který zvýhodnil člověka oproti biologicky lépe vybaveným živočichům, má své vedlejší důsledky. Spolu s uspokojováním základních biologických potřeb vyvolává nutnost uspokojovat potřeby související s chodem kultury (např. nutnost přenášet učení vzorce kulturního jednání, kontrolovat a sankcionovat jejich dodržování, organizovat kolektivní činnost apod.). Problém je v tom, že kulturní potřeby, na rozdíl od čistě biologických, nemají svůj práh nasycení. Jejich uspokojování vede ke vzniku potřeb nových, jejichž saturace vyžaduje stále nové zdroje. Přitom je v principu nemožné rozhodnout, od kterého bodu se již uspokojování dalších kulturních potřeb stává nežádoucí. (Výsledkem je např. expanze osobních automobilů, které konzumují více kyslíku než jejich pasažéři.) Kulturní rozvoj a civilizační pokrok se dostávají do rozporu s kapacitou přírodních zdrojů, jež má lidstvo ještě k dispozici.

V protikladu k omezeným lidským možnostem a relativní nenáročnosti jejich potřeb se příroda dlouho zdála být bez hranic. Vzhledem k počtu obyvatel fungovala zejména v archaických společnostech jako velká zásobárna. Příznačné je, že ani ve zcela archaických podmínkách nevázal pravděpodobně problém přežití v přírodním prostředí tolik lidské energie jako později ve společnostech agrárních a zejména průmyslové. Podle časových snímků etnologů vynakládají domorodci i v nehostinných částech zeměkoule na ekonomické aktivity pouze tři až pět hodin denně. Podob-

ná pozorování vedla ke vzniku hypotéz o prvních společnostech volného času (M. Sahlins, P. Clastre). Nadprodukt v těchto společnostech nechybí snad proto, že by ho s existující technikou nebyly schopny vyrobit, nýbrž proto, že jejich členové přestávají pracovat, jakmile uspokojili své bezprostřední potřeby. Setrvačnost kulturních vzorců v tomto případě limituje rozvoj nových potřeb. Cenou za „úspornou kulturu“ je její přísně rituální charakter. Okolnosti přechodu k akumulativnímu typu společnosti hromadící nadprodukt nebyly dosud uspokojivě objasněny. Předpokládá se, že rozhodující úlohu zde sehrály mimoekonomické, mocenské souvislosti.

V principu mohl být předpoklad neohrazené přírody a nevyčerpatelných zdrojů zpochybněn teprve koncem 15. století. Paradoxně však právě zámořské objevy posílily představu nevyčerpatelnosti země, půdy a surovin, což bylo dáno neprobádaností nových krajů a zdoluhavostí komunikace.

Po celou dobu existence tradičních společností počet obyvatel na zeměkouli nepřesáhl počet pěti set milionů. Při nízkém zatěžování přírody technikou využívající obnovitelných zdrojů energie nemohlo dojít k narušení biologické a ekologické rovnováhy. Omezené možnosti populační expanze se v dobách periodických epidemií, válečných konfliktů a hladomorů měnily v riziko vyhynutí celých populací. Proto je myšlení tradičních společností výrazně pronatalitní. Tento trend přetrvává dlouho do moderní doby. Ještě absolutismus 17. a 18. století podporuje jednoznačně růst populace, a to z mocenských důvodů. Osmnácté století nezná obavu z nedostatku přírodních zdrojů, i když lokálně se již projevuje relativní přelidnění. Varování Malthusovo (1798) vyvolalo ostrou kritiku vedenou spíše z důvodů ideologických než věcných.

Kapitalismus 19. století se orientuje na maximalizaci profitu, socialisté sní o hojnosti pro všechny. Jedni ani druhí neberou do úvahy omezenost přírodních zdrojů v poměru k rychle rostoucí populaci, která v polovině 19. století dosahuje počtu 1 175 milionů oproti 730 milionům v polovině století osmnáctého. Představa neomezenosti zdrojů je dlouho živá ve Spojených státech, které po celé 19. století mají možnost posouvat hranice Unie dále na Západ.

S převládnutím trhu a tržního hospodářství se problematika potřeb dále výrazně komplikuje. *Potřeby* se oddělují od svého biologického předobrazu i od kulturního kontextu. Tvoření potřeb je podřízeno potřebám trhu. Žádná potřeba, jejíž uspokojování není nabízeno trhem, není jako potřeba uznána. Naopak o všem, co je trh hotov poskytnout, se automa-

ticky předpokládá, že nějakou více či méně podstatnou lidskou potřebu uspokojuje. Vytváření umělých potřeb patří k základním předpokladům fungování tržně organizované výroby. Rituály společensky závazného konzumu nahrazují rituály primitivních společností, aniž by měly výhodu jejich materiálové nenáročnosti.

Hospodářské krize z nadvýroby posilují představu o neomezenosti zdrojů v poměru k populaci. Prohlubuje se nerovnováha mezi celkovým růstem světové populace a omezenost přírodních zdrojů se stává viditelnější teprve v souvislosti s populační explozí v zemích třetího světa. Od konce padesátých let, kdy počet obyvatel přesáhl dvě a půl miliardy, začíná být zřejmé, že věda, která způsobila demografickou explozi, je jen částečně schopna zajistit růst populace po ekonomické stránce a již vůbec není schopna intervenovat do politických poměrů, které dávají nerovnostem mezi bohatou a chudou částí světa výbušný charakter. Během doby, kdy se o nebezpečích nekontrolovaného růstu obyvatelstva začalo vážněji uvažovat, se jeho počet zdvojnásobil.

Neobyčejný pokrok lékařské vědy a techniky postavil moderní svět před mnohem vážnější krizí, než jaké kdy čelily tradiční společnosti. Navíc se v moderním světě spojilo sobectví bohatých s nezodpovědností chudých do podoby globálního ekologického problému. Zatímco konzum ve Spojených státech a v Kanadě pohlcuje každoročně téměř polovinu surovin produkovaných v **celém** světě, nedojde-li ke změně ve vývoji populace, překročí v polovině příštího století hranici jedné miliardy obyvatel 16 zemí patřících mezi chudé a nejchudší.

Zatímco rozvojové země komplikují svým nekontrolovatelným populačním růstem situaci především samy sobě, země vyspělé ničí svou produkcí a konzumem přírodní prostředí bez výjimky všem. V tom lze spatřovat jeden z hlavních rozdílů mezi zaostalostí a pokrokem.

2. 2. PROBLÉM LEGITIMACE SOCIÁLNÍCH NEROVNOSTÍ

Žádná společnost nezaručuje faktickou rovnost všem svým členům, i když ne všechny jsou to ochotny přiznat. Každá společnost byla, je a zřejmě na-vždy bude diferencována do vrstev a skupin, které se liší svým podílem na statcích a službách, přístupem k moci a výší své prestiže. Tato situace je dána nedostatkostí statků a služeb. Nastolení rovnosti by

předpokládalo tuto nedostatkovost odstranit, což je nemožné. Každá společnost musí tento problém rozvrstvení řešit, nemůže ho však nikdy žádným řešením odstranit. Pokusy odstranit sociální nerovnosti ústí pouze do ustavení jiných forem nerovností.

Různé společnosti se liší nejen charakterem nerovností, které je vnitřně diferencují, ale především charakterem legitimací, tedy zdůvodněními, která se snaží učinit toto vnitřní rozčlenění přijatelným. Nerovnost budí odpor pouze tehdy, není-li přijatelně vysvětlena a ospravedlněna. K pochopení toho, jak funguje určitá společnost, je nutno hledat odpověď na otázku: kdo dostává co a proč. Tradiční a moderní společnosti odpovídají na tuto otázku odlišně.

V tradičních společnostech jsou základem distribuce žádaných služeb a statků výhradně osobní kontakty mezi těmi, kdo k žádaným hodnotám mají přístup, a těmi, kdo o ně usilují. Přitom neexistuje zpravidla pevné oddělení věcí soukromých a veřejných, což umožňuje mocným disponovat veškerým vlastnictvím společnosti prakticky neomezeně. Výsledkem je, že v těchto společnostech zpravidla podíl na moci předchází podílu na bohatství. Ten, komu se podaří zaujmout výhodnou mocenskou pozici (úspěšný válečník, dobyvatel, úředník, favorit panovníka apod.), získává přístup k materiálním zdrojům, které z části ostentativně konzumuje, zčásti rozděluje mezi ty, kdo jsou na něm závislí, což mu umožňuje jeho moc dále posilovat. Vzorec nerovnosti tradičních společností by tedy vypadal následovně: moc » majetek » vyšší moc. Hmotné bohatství je v těchto společnostech používáno z velké části neproduktivně, jednak aby symbolizovalo dosažené mocenské postavení, jednak aby ve formě darů rozmnožilo klientelu mocného muže a tím jeho moc dále zvýšilo. Nadprodukt, který kontrolují držitelé moci, jim umožňuje vydržovat celé armády oddaných lidí, kteří jednak zajišťují kontrolu tohoto nadproduktu (úředníci, vojáci), jednak přeměňují statky do podoby luxusních služeb pro elitu (řemeslníci, umělci, učenci apod.). Masa obyvatelstva, která nadprodukt vytváří, není pro vládce partnerem. V tradičních společnostech je tato masa z devadesáti procent negramotná a žije roztroušena na venkově. Pokud elita zdůvodňuje vůbec své nároky na vlastní postavení, činí tak pouze s ohledem na svůj vlastní vojenský a správní aparát, jehož loajalita je pro ni životně důležitá.

Moderní společnost vztah mezi bohatstvím a mocí převrací. Oblast soukromého a veřejného je zde jednoznačně oddělena, každý může pro svoje potřeby disponovat pouze s majetkem soukromým, který se snaží zhodnotit prostřednictvím trhu. V těchto společnostech zpravidla bohat-

ství předchází moc. Ten, komu se podaří nahromadit určitý majetek, získává výhodnější pozici k nátlaku na ty, kdo jsou pověřeni správou veřejných záležitostí. Tato pozice mu v principu umožňuje ovlivňovat ve větší či menší míře veřejné rozhodování v souladu se svými zájmy. Tím mimo jiné zvyšuje své šance na hromadění dalšího majetku a upevňuje své pozice na trhu. Vzorec nerovností moderních společností by tedy vypadal následovně: majetek » moc » větší majetek.

Podstatný rozdíl oproti tradičním společnostem spočívá v tom, že držitelé veřejné moci musí brát určité ohledy na názory masy obyvatelstva. Jak pozice vykonavatelů veřejné moci, tak pozice vlastníků musejí být legitimovány vzhledem k těm, kdo na moci i na majetku participují jen minimálně, tedy vzhledem k velké části společnosti.

Slouží k tomu dva koncepty. Teorie parlamentní demokracie představuje držitele veřejné moci jako zástupce lidu delegované svobodně ve volbách. Teorie meritokracie zdůrazňuje zase formální rovnost šancí všech získat v principu jakékoli bohatství. Určitý problém je v tom, že obě teorie byly vyvinuty v polemice se stavovskými privilegii urozených a jejich přesvědčivost byla nejvyšší právě v tomto kontextu. Ve skutečnosti jsou oba předpoklady (účelnost voleb pro řízení moderní společnosti, rovnost šancí všech) lehce zpochybnitelné. Jsou-li v demokratických zemích zachovávané, pak hlavně proto, že jiné varianty mocenského uspořádání se v průběhu dvacátého století ukázaly jako méně funkční z hlediska dlouhodobé regulace sociálních konfliktů a mnohem nebezpečnější z hlediska zachování hodnot západoevropské kultury.

Nejpropracovanější sociologickou teorií způsobů legitimace nerovností je již od počátku našeho století *koncepte panství Maxe Webera*.

Za nejzásadnější sociální nerovnost považuje Weber nerovnost v přístupu k moci. Tato nerovnost je v průběhu dějin zhruba konstantní, mění se jen způsoby, jimiž je ospravedlňována. Ospravedlněnou (legitimovanou) moc nazývá Weber panstvím. Rozlišuje tři typy panství, které nejsou myšleny jako následné vývojové fáze, ale jako tři čisté typy, jež se v minulosti i přítomnosti navzájem volně kombinují.

Panství charismatické spočívá na víře v mimořádné kvality a nevšední vlastnosti vůdce. Může se jednat právě tak o náboženského proroka jako o válečnického hrdinu, politického demagoga či mimořádně schopného odborníka. Tento člověk vládne silou své osobnosti, může překračovat tradici i psané zákony. Vládne tak dlouho, dokud je víra v jeho mimořádnost dostatečně silná. Protože zpravidla rází velmi radikální myšlenky, jsou jeho požadavky stěží slučitelné se všedním, každodenním životem. Delší

trvání bývá pro charismatické panství zhoubné. Mění se buď v tradiční panství (pokud například válečník založí vlastní dynastii), nebo v panství legální (pokud si jeho stoupenci učiní z propagace mistrova myšlení výhodný úřad). Velkým problémem charismatického panství se stává vůdceva smrt. Následovníci se snaží vyvinout způsoby přenosu charismatu, vznikají různé typy církve. Po ekonomické stránce je charismatické panství vysoce nestabilní. Hospodaří nárazově, světské zájmy včetně ekonomických podřizuje vyšším cílům. To je další z příčin jeho značné lability.

Tradiční panství je rovněž založeno na osobních vztazích mezi vládcem, jeho správním aparátem a ovládanými, není však produktem krize jako panství charismatické. Je naopak silně konzervativní. Spočívá na víře v posvátnou závaznost jednou ustavených mocenských vztahů mezi jednotlivci a celými rody. Toto panství má mnoho podtypů (patriarchalismus, patrimonialismus,

feudalismus aj.), všechny však mají společné, že postavení pánů se zakládá na tradici a tradice též omezuje jejich libovůli. Rozsah jejich libovůle zůstává nicméně značný, neboť neexistuje oddělení soukromého a veřejného. Vládce zasahuje do života svých poddaných stejně bezprostředně jako do záležitostí sloužících a členů široké domácnosti. Právě z řad sloužících se často rekrutují jeho úředníci. Tradiční panství není příznivé kontinuitní hospodářské činnosti, pánova libovůle znemožňuje těm, kdo by chtěli podnikat, dlouhodobou kalkulaci. Jsou navíc nuceni dávat své majetky k dispozici politickým a vojenským potřebám moci. Hospodářství v tomto typu panství stagnuje, i když ojediněle je možný závratný vzestup úspěšného spekulanta či dobrodruha. (Weber nazývá tento typ „podnikání“ kořistnickým kapitalismem.)

Panství legální spočívá na víře v platnost neosobních zákonů. Tyto zákony se vztahují stejně tak na držitele moci, jako na její objekty. Poslušnost se týká právních norem, nikoli osob, které právo vykonávají. V tomto smyslu se jedná o panství neosobní. Osou tohoto panství je byrokracie, která plní vůči státu podobné funkce, jaké plnili patrimonální úředníci vůči svému pánovi. Byrokracie spravující stát podle neosobních předpisů ukončuje libovůli tradičních panovníků. To je důležité zvláště z hlediska hospodářské činnosti, neboť podnikatelé mohou svoji činnost racionálně kalkulovat se znalostí všech platných norem a předpisů. Byrokracie demokratizuje společnost, neboť zaručuje všem rovnost před správními rozhodnutími, anuluje privilegia a odbourává lokální zvláštnosti. Samotná byrokracie se ovšem může změnit v privilegovanou kastu uzurpující nová práva stavovského typu.

Weberova teorie panství ukazuje, že žádný způsob legitimize existujících nerovností není dokonalý. Charismatické panství je účinné, pouze pokud si stoupenci vůdce dokáží udržet nekritický obdiv vůči svému světi. Zcela běžné prostředky každodenního života si dříve nebo později vynutí ústupky od původních ideálů. Tradiční panství se může reprodukovat v nezměněné podobě po mnoho generací. Existující nerovnosti jsou brány s přírodní nutností. Toto panství není však nikdy imunní vůči pochybnostem, uzurpacím a charismatickým hnutím. Konečně panství legální vychází z popření nerovnosti mezi lidmi jako rovnoprávnými občany státu. Byrokracie, která má přímo v popisu práce tuto formální rovnost respektovat, se lehce sama mění v privilegovanou vrstvu, zneužívající svého strategického postavení ve správě moderních společností.

2. 3. PROBLÉM ORIENTACE VE SVĚTĚ

Lidé mají potřebu vyznat se ve světě, ve kterém se zcela bez vlastního přičinění ocitli. Není-li tato jejich potřeba přijatelně uspokojena, vznikají těžkosti s přizpůsobením se prostředí, se zvládnutím měnících se situací, s vybudováním pocitu vlastní identity.

Jestliže se má člověk ve světě uspokojivě orientovat, musí mít dojem, že ví, co znamenají věci, které ho obklopují, jaký význam mají události, s nimiž se setkává, a jaké místo v tom všem zaujímá on sám. Má-li úspěšně manipulovat s věcmi, musí mít představu o tom, co znamenají, jaké je jejich určení. Dokonce se musí i domnívat, že bezpečně ví, proč jsou právě takové, jaké jsou.

Otázka určení nezaměstnává člověka pouze ve vztahu k jednotlivým věcem. Klade si ji také ve vztahu k sobě (otázka smyslu života) a k univerzu (otázka povahy světa). Věrohodné zodpovězení těchto otázek upevňuje v člověku pocit ontologického bezpečí. Absence odpovědí na tyto otázky ho naopak znejistuje, vyvolává u něho stres, podlamuje jeho sebedůvěru, snižuje ochotu zapojovat se do realizace společných cílů.

Činění světa smysluplným patří proto ke strategicky nejdůležitějším problémům, s nimiž se musí společnost vyrovnávat. Všechny společnosti vyvíjejí systémy výkladu světa, které by byly pochopitelné pro jejich členy. Toto úsilí nepatří k luxusním aktivitám, které mohou být realizovány teprve poté, co jsou uspokojeny materiální potřeby společnosti. Budování přesvědčení o smysluplnosti světa je jedním z klíčových předpokladů udržení integrace společnosti právě tak jako udržení integrace osobnosti.

Vysvětlení toho, co vlastně znamená svět, který člověka obklopuje, mívají různou podobu, jsou s různou dokonalostí zpracována a bývají formulována s různou mírou abstraktnosti. Východními typy takových vysvětlení jsou praktická tvrzení typu: „Dělá se to takto“, „Jmenuje se to...“. Právě v této rovině si každý člověk již od dětství osvojuje základ zcela samozřejmého vědění, jehož evidentnost bývá zřídka zpochybňována, tvoří naopak přirozený základ pro všechna složitější zdůvodnění, s nimiž se seznamuje později. Poněkud systematizovanější podobu mají vysvětlení a zdůvodnění podávaná ve formě přísloví a lidových moudrostí. V podobě legend tvoří tato vysvětlení nástroj symbolické orientace zcela běžný ve všech tradičních společnostech. Původ věcí stejně tak jako jejich určení se vysvětluje v poetické rovině a na příkladu zcela konkrétních, i když často zcela smyšlených skutečností. Teprve vyšší roviny vysvětlení obsahují již ucelenější abstraktní teorie o původu věcí a postupně se přeměňují v univerzální výklady povahy světa. Tyto výklady umožňují již dokonalou orientaci ve světě, neboť dokáží vysvětlit lidem naprosto vše, s čím se mohou v životě setkat, a dokonce i mnohé z toho, s čím se nesetkají vůbec, co však přesto podle těchto výkladů musí existovat (nadpřirozené bytosti ve výkladech náboženských, atomy ve výkladu vědy, rozum ve výkladu filozofie).

Tyto nejobecnější výklady (tzv. *symbolická univerza*) překračují běžnou lidskou zkušenost (na rozdíl od přísloví), protože pouhá zkušenost, která je nutně útržkovitá a nárazová, má jimi být zasazena do širšího rámce a vysvětlena z širších souvislostí, má-li být uspokojena hluboká potřeba člověka po uspořádanosti a neproblematičnosti života a světa. Pouze v takovém světě se člověk cítí příjemně.

Hlavním posláním každého výkladu světa je ujistit lidi, že svět, ve kterém žijí, má nepochybně svůj řád a pořádek. Lidé jsou velmi vynalézaví ve vzájemném ujišťování, že tomu tak skutečně je. Tuto funkci symbolických univerz lze ilustrovat na příkladě vědeckého vysvětlení snů, které svým obsahem zpochybňují každodenní zkušenost. Věda jako každé symbolické univerzum má nomický charakter, integruje zkušenosti náležející různým sférám reality a včleňuje je do téhož univerza významů. Tím je reprodukován svrchovaný status každodennosti. Řečeno poněkud srozumitelněji: řadový občan, který má vzorně uspořádaný své rodinné záležitosti, dosáhl platových postupů v souladu se svým věkem a je svými nadřízenými hodnocen kladně, je silně znejistěn, když místo zaslouženého spánku v délce odpovídající lékařskému doporučení je přibližně kolem půlnoci zcela bezdůvodně pronásledován neupravenou Ježibabou s ohnivými jazy-

ky. I když obojí zkušenost (denní i snová) je zakoušena přinejmenším stejně intenzivně, s pomocí vědy může občan přes-to ulehčeně konstatovat, že jedna z obou zkušeností prostě neplatí a neexistuje. Věda ho vysvobodí z pochybností, přinejmenším až do další půlnoci.

Problém orientace ve světě je řešen různě ve společnostech tradičních a ve společnosti moderní. Obojí řešení má své přednosti i slabiny. Symbolická univerza tradičních společností mívají podobu náboženství, dominujícím symbolickým univerzem ve společnosti moderní je věda. Náboženství vysvětluje povahu tohoto světa odkazem na oblast nadpřirozena, která propůjčuje věcem světským významy, jež nelze odhalit z nich samotných. Právě proto, že poslední smysl věcí se nenalézá v nich samotných, nemůže být odkryt jejich sebepečlivějším zkoumáním a zůstává předmětem víry v pravdivost zjevení. Věda se naproti tomu snaží určit povahu věcí pouze z nich samotných. Praktické výsledky, jichž na této cestě dosahuje, svědčí nepochybně o jejich pragmatických přednostech v poměru k náboženství. Svým postupem však věda programově rezignuje na celou oblast zachycení smyslu světa a života v něm. Smysl věcí nemůže být pochopitelně odkryt tím, že budou rozebrány na součástky, popřípadě opětně sestaveny do podoby funkčnější a výkonnější (technika).

V oblasti hledání smyslu věcí je tak věda těžce handicapována oproti i tomu nejméně vědeckému náboženství. Pomocí kategorie nadpřirozena je náboženství schopno zasadit jakoukoliv věc či událost do kontextu věčných principů, které tvoří základní souřadnice jeho univerza. Zvláštního významu nabývá tato operace v souvislosti s lidským životem. Vztažení k oblasti nadpřirozena může propůjčit smysl kritickým fázím života, které by jinak mohly základní představu o uspořádanosti světa nebezpečně zpochybnit.

Zvláštní marginální situaci představuje pro jednotlivce zkušenost se smrtí druhých a v důsledku toho předjímání smrti vlastní. Tato okolnost znamená děsivou hrozbu pro ty skutečnosti každodenního života, které jsou jinak brány za zaručené. Všechny legitimizace mají v této souvislosti podobný úkol – musejí jednotlivci umožňovat pokračovat v životě i po smrti blízkých druhých a předjímat svoji vlastní smrt alespoň tak, aby to neparalyzovalo nepřetržitý výkon rutinních úkonů každodenního života. Věda nedokáže skutečnost smrti bagatelizovat podobně jako skutečnost snu. Smrt zapadá sice hezky do cyklu látkové přeměny, to však většinu lidí neuklidňuje. Náboženství je schopno zakomponovat moment smrti do svého výkladu způsobem, který neruší, naopak posiluje pocit ontologického bezpečí. Moderní společnost vypracovala v tomto směru pouze dile-

tantské náhražky, navíc s nebezpečným sociálním dopadem. Ideologie kladoucí život jednotlivce do služeb nadosobních cílů (třídy, národa, pokroku, lidstva) plní funkci sekularizovaného náboženství, příliš často však vzbuzují podezření, že jsou pouze nástroji politické manipulace.

V otázce interpretace světa a výkladu místa člověka v něm se snad nejzřetelněji projevuje relativnost kategorie pokroku. Moderní společnost dosáhla díky vědě neuvěřitelných úspěchů při výkladu technických aspektů fungování světa i při konstrukci světa umělého. Nedaří se jí však nahradit dřívější symbolická univerza, která vědecky zpochybnila, analogickým myšlenkovým systémem, který by umožňoval členům společnosti zařadit vlastní osobní existenci do rámce, jenž by přesahoval jejich náhodné individuální bytí.

2. 4. PROBLÉM SOCIALIZACE A SOCIÁLNÍ KONTROLY

Problematiku kontroly je nutno považovat za centrální otázku vědy o společnosti. Sociologie vznikla ze šoku nad pádem všech kontrolních mechanismů, jež regulovaly po tisíce let chod archaických a tradičních společností. Celou sociologii lze v jistém smyslu považovat za sérii úvah na téma ztracené kontroly.

Za rozdělením sociologie na sociální statiku a sociální dynamiku se skrývá zásadní životní problém každé moderní společnosti: jak kontrolovat rozvoj, aby nerozbořil, ale naopak posílil sociální řád. Teorie sociální stratifikace je jádrem každé skutečné sociologie proto, že neuspořádanost je nekontrolovatelná. Předpokladem kontroly je utříděnost, řád. Chaos kontrolovat nelze. Je třeba společnost aspoň v teorii pečlivě utřídít a rozvrstvit, mají-li být alespoň úvahy o ní uspořádané. Základní kategorie (instituce, organizace) jsou v první řadě kontrolními mechanismy. Každá organizace je především seberegulujícím se mechanismem a sociologie organizací od počátku zkoumá, jak zařídit, aby jednání členů bylo kontrolováno v zájmu cílů organizace co nejúspornějším způsobem. Lze dokonce ukázat, že i byrokracie vzniká původně jen jako snaha organizací správy kontrolovat jednání svých úředníků. V případě *instituce* je kontrolní orientace snad ještě zřetelnější. Kulturní instituce není ničím jiným než jednáním, které se samo sobě stalo závazným vzorem. Je to nástroj kontroly spontaneity, který se vynořil právě z této spontaneity. Instituce nejsou

nadekretovány zvnějšku, lidé je respektují sami a zcela přirozeně. Právě jejich nerespektování je považováno za něco vrcholně nepřirozeného až úchylného.

Ve výčtu by bylo možno pokračovat. Například dělení skupin na malé a velké nezávisí v první řadě na počtu členů, ale na tom, jakým způsobem je kontrolováno a regulováno jejich jednání. Je kontrola vbudována do osobních vztahů mezi členy skupiny, anebo má podobu neosobních formálních pravidel a předpisů? Do oblasti sociální patologie jsou zahrnovány nejen ty projevy jednání, které bezprostředně poškozují ostatní, nýbrž každé jednání, které se vymyká dohledu společnosti (retreatismus, izolovanost starých lidí apod.). Základem teorie sociálních rolí je přesvědčení, že člověk, má-li být považován za normálního, je povinen jednat tak, aby to odpovídalo jeho pozici ve skupině či společnosti.

Všudypřítomnost problematiky kontroly v sociologii není náhodná. Šance společností na prosperitu či dokonce na prosté přežití se mění podle toho, nakolik se lidem daří kontrolovat jejich vztahy k přírodě (popřípadě sousedním společenstvem působícím s objektivitou přírodních podmínek), nakolik se jim daří kontrolovat výklad sociálních nerovností, které je vnitřně rozdělují, nakolik mají pod kontrolou výklad světa obecně a konečně – nakolik se jim na základě toho všeho daří kontrolovat chování a myšlení svých členů.

Univerzálním kulturním prostředkem k zajištění kontroly chování a myšlení členů společnosti je proces *socializace*. Socializací prochází každý lidský tvor, má-li se stát sociální a kulturní bytostí. Kontrolní a dohlížecí mechanismy jsou zde vbudovány přímo do podstaty každé kultury. Cílem socializace je zformovat bytost, která se bude i o samotě chovat tak, jako by byla pod stálým dohledem ostatních členů skupiny. Toho lze dosáhnout tehdy, přijme-li jedinec za své (internalizuje-li) nejen vědění, ale též hodnoty, normy a měřítko své kultury. Socializace utváří způsob jednání a formuje tendence k reagování v různých situacích. Proto bývá nazývána „druhým, sociokulturním narozením“, neboť teprve díky jí se biologický tvor stává bytostí schopnou chovat se jako člen určité společnosti.

Pro každou společnost představuje socializace zcela základní problém, a to hned ze dvou důvodů:

a) Bez uspokojivé socializace zůstávají individua neschopna vstupovat do běžných interakcí s druhými členy skupiny. Vznikají sociálně narušení jedinci, kteří nedokáží respektovat normy běžného soužití a zapojovat se do kolektivních akcí.

b) Společnost bez socializace není schopna předat své základní normy a hodnoty následující generaci a rozpadá se. Tuto zkušenost učinily mnohé kultury pod náporom kolonizace. Zhroutily se, i když nebyly kolonizátoři přímo fyzicky likvidováni.

Socializace má však též své problematické důsledky. Přenášejí se jí nejen kulturní hodnoty, ale též existující sociální nerovnosti. Například v procesu lingvistické socializace získávají děti středních vrstev v rodině základy ke způsobu vyjadřování, které je později při studiu (jejich učitelé budou pocházet rovněž ze středních vrstev) zvýhodňují oproti stejně inteligentním dětem z rodin dělnických. Jiná problematickost socializace tkví v tom, že se lze velmi úspěšně socializovat do skupiny, jejíž hodnoty a normy jsou v rozporu s celospolečenskými normami a hodnotami.

Také v otázce sociální kontroly a socializace se projevuje radikální odlišnost tradičních a moderních společností. Ve společnostech tradičních byla sociální kontrola všudypřítomná. Zcela rigidně diktovala chování člověka od narození až do smrti, stanovila dokonce autoritativně i jeho šance v životě posmrtném. Není náhodné, že mobilita mezi peklem, očistcem a rájem byla zanedbatelná. Pozemský život byl prožit zpravidla celý v komunitě důvěrně známých lidí, kde soukromý život každého probíhal před očima ostatních. V období míru prakticky neexistovala možnost ukrýt se do sociální anonymity. Role cizince byla v širokých vrstvách synonymem nedůvěry a despektu.

Situace se radikálně mění v důsledku průmyslové revoluce a procesů, které ji doprovázely. Urbanizace přispěla k rozbití tradičních komunit a vytvořila prostor pro setkávání neznámých, rozvoj komunikace umožnil všem dokonale se seznámit s obsahem role cizince. Vytvořily se prostory s extrémně nízkou sociální kontrolou, ohniska sociální patologie.

Neméně závažné je konkurenční rozštěpení socializačních mechanismů. Rodina, škola, skupiny vrstevníků, masová média, politické strany a řada dalších socializačních činitelů vytváří často protikladné socializační tlaky. Moderní společnost dokázala prolomit strnulé kontrolní mechanismy, které vcelku spolehlivě chránily členy společností tradičních před pokusem inovativního jednání. Jakmile byly tyto bariéry prolomeny, stalo se velmi obtížným stanovit jakékoliv bariéry volnější. Jestliže tradiční společnosti byly sužovány problémem stagnace, společnosti moderní jsou vystaveny nebezpečí anomie. Předimenzovaná solidarita tradičních společností se v moderních podmínkách zvrací v permanentní hrozbu nedostatku kooperace mezi celkem a jeho částmi na úrovni skupin i celé společnosti. Výsledkem je příznak společnosti masové, která je svéráznou

kombinací hromadné konformity a nekontrolovatelnosti. V masové společnosti jsou v principu všichni vystaveni týmž (často rozporným) socializačním tlakům nediferencovaně a s minimální možností obrany. Je ponecháno na individuua, co z těchto tlaků bude jak hluboce internalizovat. Zpětnovazební informace o výsledku působení všech těchto nekoordinovaných tlaků se dostávají v podobě destruktivních vln masových hnutí kontrolovaných pouze nezodpovědnými demagogy. Těmto vlnám, které jsou pro svobodu jednotlivců zničující, nelze zabránit, neboť jsou vedlejším zvráceným důsledkem respektování svobody a tolerance.

Problém sociální kontroly je v podmínkách moderní společnosti řešen stejně neuspokojivě jako problém regulace vztahů vůči přírodě, problém ospravedlnění existujících nerovností, či problém smysluplné orientace ve světě.

Obecně lze shrnout, že problém kontroly odkazuje k oblasti moci, která představuje ústřední sociologickou kategorii. „Moc“ znamená schopnost kontrolovat průběh dění. Mít moc v určité oblasti znamená být schopen zvládat, řídit, určovat, regulovat, tedy kontrolovat dění v této oblasti. Moci může být použito ke kontrole přírody, právě tak jako podrobených společností, ale též ke kontrole chodu společnosti vlastní, ke kontrole chování jednotlivých skupin i jednotlivců, ke kontrole výkladu světa a myšlení lidí.

Moc je předpokladem, nástrojem i výsledkem úspěšné kontroly. Proto je podíl na moci zvláště ceněným nedostatkovým statkem a zároveň nejpodstatnějším prvkem uspořádání každé sociální hierarchie.

2. 5. POJEM MODERNIZACE A JEJÍ RIZIKA

Sociologie vznikla v souvislosti se změnami při přechodu od společnosti tradiční ke společnosti moderní a od svého počátku slouží mimo jiné jako nástroj registrace těchto epochálních změn.

Předpokládá se přitom, že nový sociální řád bude tím pevnější, čím více budou dynamické změny společnost vzdalovat od jejích tradičních, pospolitostních předchůdců. Proto sleduje sociologie pečlivě především ty změny, o nichž se soudí, že odlišují moderní společnost od tradiční co nejradikálněji.

Tradiční společnosti byly z naprosté většiny agrární, jejich populace měla nízký stupeň gramotnosti a byla soustředěna až na výjimky do malých lokálních komunit integrovaných četnými příbuzenskými a soused-

skými vztahy. Ke zvláště sledovaným znakům modernizace proto patří: míra odchodu obyvatelstva do měst, eroze širších příbuzenských vazeb a vývoj nukleární rodiny, tempo vzestupu vzdělanosti populace.

Přímočará představa modernizace, zejména v pojetí konsensuálních sociologií, vychází z předpokladu existence úzké jednoty mezi potřebami společnosti a zájmy jejích členů. To, co prospívá společnosti, prospívá i všem jejím členům. Naopak to, co poškozuje jednu stranu, poškozuje i druhou. Masový odchod populace do měst tak měl civilizovat až dosud polobarbarské venkovské obyvatelstvo, z hlediska celku měl přispět ke kulturní unifikaci, a tedy snazší uříditelnosti společnosti z jediného centra. Eroze širších příbuzenských vazeb měla osvobodit jednotlivce od nejkonzervativnějších forem sociální kontroly, z hlediska celku pak měla přispět k zániku instituce, která v minulosti brzdila proces centralizace moci podobně jako cechy, gildy, regionální či stavovské orgány. Konečně rozvoj vzdělanosti měl zvýšit šance všech na sociální vzestup pomocí podaného výkonu, z hlediska celku byl jedním z hlavních předpokladů rozvoje a aplikace vědy a techniky v oblasti produkce zboží, služeb i v oblasti řízení.

Soustředování obyvatelstva ve městech, relativní absence širších příbuzenských sítí a růst úrovně vzdělanosti napomáhaly společně integraci masy populace do velkých komplexních organizací zajišťujících reprodukci ekonomickou, politickou, kulturní atd. V celku přímočarý vývoj zmíněných procesů kulminoval v padesátých a šedesátých letech v instituci rozvinutého sociálního státu, zatímco v oblasti teorie živil *ideologii postindustriální společnosti*. V ní měly všechny dosažené trendy modernizace pokračovat až k magickému roku 2000. Z hlediska jednotlivců měla tato vize znamenat ustavení společnosti blahobytu, z hlediska celku se mělo jednat o společnost řízenou či programovanou.

Zmíněná vize přímočaré modernizace začala již od konce šedesátých, především však od poloviny sedmdesátých let, vykazovat řadu problematických míst:

1. Dochází k určitému zvratu v průběhu zmíněných modernizačních sociálních změn či alespoň v jejich hodnocení.
2. Rutinní fungování modernizované společnosti vykazuje řadu rizik, s nimiž přímočará teorie modernizace nepočítala.
3. Z řady důvodů se ukazuje problematickost použití západní šablony modernizace na tzv. rozvojové země třetího světa.

Zvrat v průběhu modernizačních změn a v jejich hodnocení

Pro moderní industriální společnost bylo právě město symbolem pokroku a pro masu venkovské populace byl přesun do města v průběhu devatenáctého a v první polovině 20. století výrazem sociálního vzestupu. Ve druhé polovině našeho století se však exodus do měst ve vyspělých zemích zastavuje či alespoň zpomaluje, naopak venkov a malá městečka představují stále atraktivnější místo sídlení pro ty, kdo si to mohou dovolit. Za znak úspěšnosti „měšťana“ je považována možnost své město na co nejdelší období opouštět a ve velkoměstech zůstávají trvale jen ti, kdo jsou z hlediska industriální civilizace nejméně úspěšní.

Ve stejné době registrují sociologové určitou renesanci významu širších příbuzenských vazeb. Ty se udržují či dokonce sílí z několika důvodů. Rostoucí křehkost nukleární rodiny vede především rozvedené matky s dětmi ke hledání opory u svých vlastních rodičů. Fungující příbuzenství navíc, jak ukazuje řada výzkumů, může hrát určitou zprostředkující roli mezi možnostmi individuů a požadavky společnosti (příbuzní například často zprostředkují informace o pracovních příležitostech, o výhodných nákupech, o možnostech rekreace apod.). Existence více či méně rozvětvených příbuzenských sítí je v protikladu s příliš zjednodušující představou masové společnosti jako atomizované masy izolovaných individuů pulzujících v rytmu průmyslového města.

Masová demokratizace vzdělání, k níž ve vyspělých zemích dochází přibližně od poloviny našeho století, podporovala ideologii postindustriální společnosti snad nejvýrazněji. Zpřístupnění co nejvyššího stupně vzdělání co největšímu podílu obyvatelstva podpořilo na jedné straně vzestupnou mobilitu založenou na podaném výkonu a zvýšilo podíl těch, kdo jsou připraveni pracovat v technicky náročnějších profesích, zároveň však již od přelomu šedesátých a sedmdesátých let vedlo též k mnoha rozčarováním. Mezi vedlejšími, nezamýšlenými důsledky masové demokratizace vzdělání figuruje znehodnocování diplomů všech stupňů, vznik rizika hrozby nezaměstnanosti pro vysokoškoláky, radikalizace studentstva. Právě existence četných nezamýšlených důsledků demokratizace školství oživila zájem sociologů o tento fenomén. Existence nezamýšlených důsledků jednání způsobuje, že sleduje-li každý individuální aktér svůj vlastní zájem, nemusí to vést k prosperitě všech, ale naopak k oslabení pozice všech zúčastněných. Tím je zpochybněna jedna z výchozích tezí modernizace, podle níž existuje úzká jednota mezi potřebami společnosti a zájmy jejích členů. Maximální počet vysokoškolsky vzdělaných lidí může být z řady

důvodů výhodný pro společnost, přitom může zároveň snižovat šance každého z vysokoškolačků na trhu práce a snižovat zisk, jenž mu plyne z investic vložených do absolvování vysoké školy.

Moderní společnost jako společnost riziková

Přitažlivost hesla modernizace pro klasickou sociologii spočívala mimo jiné v tom, že v procesu modernizace byl spatřován nástroj, jenž vysoce spolehlivě odstraňuje nebezpečí, jež hrozila tradiční společnosti (např. periodické hladomory či epidemie). Účinnost nástrojů modernizace při eliminaci těchto a dalších zel byla považována za tak vysokou a natolik zaručenou, že jen malá pozornost byla věnována novým rizikům, jež plodí samotná moderní společnost pouhým svým fungováním.

Mezi sociology, kteří na rizika modernizace upozorňují, získal v průběhu osmdesátých let prominentní postavení německý sociolog *Ulrich Beck*. V jeho koncepci je důraz kladen na to, že moderní společnost produkuje ta nejzávažnější rizika nikoli snad vinou nějaké úchyšky, ale v důsledku svého zcela běžného, normálního fungování. Vedena vidinou neustálého zvyšování svého vlastního výkonu, zatěžuje společnost nadměrně své prostředí. Tato zátěž se kumuluje a její možné důsledky se stále více vymykají předvídatelné kontrole. Účinné kontrole se vymykají též nejmodernější technologické postupy, ať již v oblasti výroby chemikálií, atomové energie či genového inženýrství. Při konfrontaci s nimi a s možnými katastrofálními následky ztrácejí v minulosti vypracovaná pojištění a ochranná opatření svůj smysl.

Nová technologická rizika zpravidla nerespektují sociální bariéry, kolektivisticky ohrožují i ty, kdo se pohybují v symbolickém světě ideologie individualismu. Pouze před některými z nich se mohou zámožnější vrstvy vykoupit. Globalizace nejzávažnějších rizik (globální oteplování, ozónová díra aj.) však výrazně ztěžuje i tuto strategii.

Rizika a strach s nimi spojený problematizují samotné základy legitimacy moderní společnosti. Ta byla získána díky tomu, že moderní společnost se prezentuje jako systém schopný s vysokou účinností produkovat a sociálně přijatelně rozdělovat nedostatkové statky. Velká část komplexních organizací vznikla právě s tímto cílem a podílela se významně na redukci bídy, nemocí, nevědomosti aj. Tyto organizace však nejsou schopny adekvátně zasahovat v situaci, kdy hlavním problémem již není produkce a distribuce společenského dobra, nýbrž stále více právě produkce a distribuce nejrůznějších rizik a ohrožení. Lidé, kteří se (alespoň ve vyspě-

lých zemích) stále méně cítí ohrožení bídou a hladem, jsou stále více zasahováni jinými obavami a strachem. Jestliže 19. století bylo ve znamení společnosti nerovnosti, dnes nastupuje *společnost nejistoty*. Nejistotu a obavy přitom budí tytéž technologie, které se podílely na zatlačování bídy a umožnily demokratizaci konzumu. Dnešní nebezpečí tedy nemohou být odvrácena podle stejného receptu, který řešil nejpalcivější problémy minulého století. Minulé recepty se staly v tomto smyslu kontraproduktivní.

Tato nemohoucnost organizované modernity tváří v tvář vlastním důsledkům svého působení vyrůstá přímo z procesu diferenciacie moderního systému do jeho dříve tak funkčních podsystémů. S rozvojem moderní společnosti se postupně diferencuje mnohé z toho, co se ve společnostech tradičních překrývalo a splývalo. Vyděluje se samostatný systém moderní ekonomiky, samostatný systém moderní politiky, samostatný systém moderní vědy. Postupně se zvyšuje autonomie těchto systémů a vyhraňuje logika, na jejímž základě fungují. Díky autonomii těchto sektorů přestalo být možné zasahovat z politických pozic do oblasti vědy, omezily se intervence do oblasti hospodářských aktivit. V době, kdy nové technologie plodí obrovská rizika a průmysl je často se značným profitem reprodukuje, však přestává být zmíněné vymezení subsystémů moderní společnosti funkční. Výsledkem například je, že politická moc, jež je zodpovědná za osudy národa, ví jen velmi málo o tom, co se děje za zdmi laboratoří a vědeckých ústavů, byť právě odtud mohou v budoucnu přijít pro všechny občany rizika nejosudovější.

Protože nová rizika vyrůstají přímo z povahy moderní společnosti a jsou vedlejším důsledkem dosahování jejích priorit, není moderní společnost ve své dnešní podobě schopna jim účinněji čelit. Omezuje se na to, že je úředně eviduje, přírodovědně vysvětluje či je dokonce komerčně využívá a přitom politicky bagatelizuje. Výsledkem je vznik systému institucionalizované nezodpovědnosti, kdy stačí, aby příroda byla poškozována v rozsahu úředně povolených předpisů a norem, a vše je zdánlivě v pořádku.

Ulrich Beck popisuje ve svých pracích druhou stránku procesu, jež *Karl Polanyi* analyzoval v souvislosti s procesem globalizace trhu. Polanyi ukazuje, jakým způsobem byla příroda, a spolu s ní také člověk, vtažena jako jeden ze vstupů do procesu ekonomického zhodnocování, podřízena logice tohoto zhodnocování a zbavena tak své dřívější samostatnosti, zvláštnosti, ba jisté posvátnosti. Ulrich Beck si naopak všímá, nakolik tentýž proces učinil nesamostatnou a na přírodě a jejím systematickým poškozování a přetěžování závislou samu moderní společnost. Přírodu dnes již nelze pochopit bez společnosti, právě tak jako fungování a rovněž dys-

funkce společnosti nelze pochopit bez přihlednutí ke stavu a statusu přírody. Poškozená příroda konce 20. století je právě tak společenským produktem jako stavby a výtvořy, jimiž se naše civilizace pyšní.

Představa o stále větší nezávislosti člověka na přírodě v důsledku technického a ekonomického pokroku je tedy jen nebezpečnou iluzí. Ve vztahu ke vnější přírodě jsme se stali relativně nezávislými jen za tu cenu, že jsme enormně zvýšili svou bezbrannost ve vztahu k přírodě důkladně integrované do reprodukčních společenských mechanismů. Všudypřítomná nová ohrožení a nebezpečí se tak stala „černými pasažéry“ našeho běžného konzumu.

V této souvislosti se Ulrich Beck vyjadřuje též k úvahám o charakteru současné fáze moderní společnosti. Modernita je širší kategorie než pojem průmyslové společnosti, nelze ji na průmyslovou fázi redukovat. Podstatou moderní doby je kritický duch, jenž nedovoluje jakoukoliv dosaženou fázi vývoje společnosti považovat za konečnou a nezpochybnitelnou. Stejný duch, který v osvěcenství vystoupil s kritikou tradičních poměrů, vystupuje dnes s kritikou zestárlé průmyslové modernity, jejích institucí a jejích myšlenkových stereotypů. Moderní doba, která vznikla emancipací od poměrů tradiční společnosti, usiluje nyní o emancipaci od přežilé fáze společnosti průmyslové. Tato myšlenka je obsahem Beckova termínu „reflexivní modernita“.

Takzvané antimoderní scénáře nových sociálních hnutí, s jejich kritikou dosavadního chápání pokroku, vědy a techniky, nemusí být tedy nutně chápány jako protiklad modernity, jsou naopak zcela důsledným vyústěním jejího kritického ducha, jenž byl tentokrát použit sám na sebe.

Problematičnost rozšíření vzorců modernizace

Po druhé světové válce a především v padesátých a šedesátých letech vzniká obrovské množství sociologické a politologické literatury zabývající se potřebou modernizace tzv. nevyspělých, rozvojových zemí. Vychází se tehdy z předpokladu, že modernizace těchto oblastí bude pouze kopírovat proces euroamerický, o jehož úspěšnosti se vesměs nepochybovalo.

Mnozí se poukazy na technologická, environmentální i sociální rizika spjatá s rozvojem současné společnosti tento optimismus zpochybňují. Poukazuje se též na obrovskou energetickou a materiálovou náročnost, kterou si vyžádal proces modernizace a kterou již z důvodu omezenosti planetárních zdrojů nelze zopakovat. Ani nejrozvinutější země dodnes nedospěly do takového stadia úspěšnosti využití zdrojů, aby mohly slou-

žit jako model pro rozšíření moderních vzorců jednání a spotřeby mezi zbylé čtyři pětiny světové populace.

Problém, jenž je znám jako problém vztahu Severu a Jihu, zpětně zpochybňuje udržitelnost nejen severních norem spotřeby, ale také nosnost přijímaných vzorců legitimace sociálních nerovností. Jde o to, že sociální rozdíly mezi občany vyspělých zemí, pro jejichž zdůvodnění byly vyvinuty efektivní způsoby legitimace, jsou stále zanedbatelnější v porovnání s nerovnostmi mezi bohatými a chudými kontinenty a jednotlivými zeměmi. Běžná schémata ospravedlňování sociálních nerovností přestávají být důvěryhodná v situaci, kdy hodnota průměrné výživy psa či kočky v USA vysoce překračuje příjem na osobu v Indii. Přitom nůžky mezi úrovní spotřeby Severu a Jihu se neustále rozevírají a tok financí i potravin ze zemí chudých do zemí bohatých stále sílí.